

НОВИТЕ ЗАКОНОДАТЕЛНИТЕ ПРОМЕНИ ПО ЗАСТРАХОВКА „ГРАЖДАНСКА ОТГОВОРНОСТ” НА АВТОМОБИЛИСТИТЕ И ВЛИЯНИЕТО ИМ ВЪРХУ ФИНАНСОВАТА СТАБИЛНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ ЗАСТРАХОВАТЕЛЕН ПАЗАР

Михаела Стоянова Монова

Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов

Катедра „Финанси и кредит“

e-mail: mmonova@ozk.bg

Резюме: Повишаването на финансовата устойчивост на българските застрахователни компании, които практикуват застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите чрез презастраховането, е задължително условие, което ще гарантира по-добри възможности за навременна реакция и издръжливост на непредвидени предизвикателства на застрахователния пазар у нас. С Директива Платежоспособност II от 2016 г. се въвеждат по-високи изисквания пред застрахователните компании на европейския пазар за капиталова адекватност, оценка на риска и платежоспособността. Така те ще са подготвени за трудно предвидими кризисни ситуации, които съществуват и на българския застрахователен пазар. Последните подобни финансови предизвикателства се явяват прилагане на български вариант на системата „бонус-малус“ при практикуването на застраховка „Гражданска отговорност“ и тълкувателното решение на Върховния касационен съд 1/2016 от 2018 г. с което се разширява кръгът на лицата, имащи право да получат застрахователно обезщетение за неимуществени вреди от смъртта при ПТП на техни близки – съгласно сключена задължителна застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите. От настоящото изследване може да се изведе като основен извод, че на фона на голямата конкуренция между застрахователните компании както в България, така и в международен план и все по-трудно предвидимите кризисни ситуации на застрахователния пазар, постигането на финансовата устойчивост на застрахователните дружества е немислимо без презастраховането.

Ключови думи: финансова стабилност, директива Платежоспособност II, застрахователен пазар, презастрахователен пазар, Върховен касационен съд, застрахователно обезщетение, имуществена вреда, неимуществена вреда, морална вреда.

JEL: G2, G22, G17.

THE NEW LEGISLATIVE CHANGES ON MOTOR THIRD PARTY LIABILITY INSURANCE AND THEIR IMPACT ON THE FINANCIAL STABILITY OF THE BULGARIAN INSURANCE MARKET

Mihaela Stoyanova Monova

D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov

The Department of Finance and Credit

e-mail: mmonova@ozk.bg

Abstract: Increasing the financial sustainability of the Bulgarian insurance companies that conclude motor third party liability insurance through reinsurance is a prerequisite, which will guarantee better opportunities for timely response and sustainability to unforeseen challenges in the insurance market in Bulgaria. The Solvency II Directive of 2016 introduces higher requirements for insurance companies in the European market for capital adequacy, risk assessment and solvency. Thus, they will be prepared for difficult to predict crisis situations that exist on the Bulgarian insurance market. The last such financial challenge is the implementation of the Bulgarian variant of the bonus-malus system in the practice of civil liability insurance and the interpretative decision of the Supreme Court of Cassation 1/2016 of 2018, which widens the circle of persons entitled to receive insurance for non-pecuniary damage from the death of a road accident to their relatives - according to the compulsory motor third party liability insurance. From this study it can be concluded that, given the great competition between insurance companies both in Bulgaria and internationally and the increasingly difficult foreseeable crisis situations on the insurance market, achieving the financial sustainability of insurance companies is unthinkable without reinsurance.

Key words: financial stability, Solvency II Directive, insurance market, reinsurance market, Supreme Court of Cassation, insurance indemnity, pecuniary damage, non-pecuniary damage, non-pecuniary damage.

JEL: G2, G22, G17 .

ВЪВЕДЕНИЕ

Конкуренцията между застрахователните компании става все по-голяма, което често поставя на изпитание тяхната финансова стабилност, като всеки застраховател желае да поеме в отговорността си големи по стойност обекти, но не всеки може да си го позволи. Това определя важно място на презастраховането и презастрахователния пазар. Благодарение на него по-малките застрахователни компании, които не разполагат с огромни резерви и голям основен капитал, могат да се борят срещу най-големите си конкуренти. Това става, когато застрахователят може да разчита на един или много солидни застрахователи.

Презастраховането само по себе си подпомага финансово слабите застрахователни дружества при поемане защитата на обекти, които имат голяма стойност. Изравняването на риска с помощта на презастраховането

запазва хомогенността на състава на прекия застраховател и осигурява неговата по-добра финансова стабилност. Чрез презастраховането застрахователят си осигурява закрила срещу финансови загуби, които могат да възникнат в резултат на неговата дейност. Наред с това то е средство за разпъкване на последиците от реализирането на риска на по-голяма територия и има за цел да запази финансовата устойчивост на застрахователното дружество чрез покриване на част от загубите, които са възникнали при реализирането на даден риск или група от рискове. Това определя пряката връзка на презастраховането с финансовата стабилност, платежоспособността и финансовите резултати на застрахователните дружества.

Функционирането на застрахователите, специализирани в застраховка „Гражданска отговорност“ (ГО) на автомобилистите, е немислимо без издържана презастрахователна политика. В пазарни условия дейността на автомобилните застрахователи по задължителното застраховане ГО се нуждае от гъвкави управленски решения, усъвършенстване и финансова стабилност. Промените в застрахователното законодателство са основна предпоставка за положителните промени, които съпътстват развитието на разглеждания вид застраховане.

Обект на изследване е дейността на застрахователните компании, предлагащи застраховка „Гражданска отговорност“, а за **предмет** – възможностите за постигане на финансовата устойчивост чрез презастраховането – при все по-трудно предвидими кризисни ситуации на застрахователния пазар у нас. В тази връзка **целта** на настоящата студия е да постави фокуса върху тенденциите в развитието на застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите в България и нейното влияние върху състоянието на общозастрахователния пазар. В контекста на формулираната цел авторът си поставя следните научноизследователски **задачи**:

- Да се изведат проблемите и насоките за развитие на застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите на българския застрахователен пазар;
- Да се представят законодателните промени и тяхната роля за бъдещото развитие на разглеждания застрахователен продукт;
- Да се обоснове значението на презастрахователната политика на застрахователните дружества за ефективността на застрахователните операции по застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите в България.

1. Проблеми и предизвикателства в развитието на застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите на националния застрахователен пазар

Застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите е специфичен застрахователен продукт, чиито особености произтичат от общите характерни черти на всички видове застраховане на отговорности.

В най-новите трактовки в застрахователната теория застраховането на отговорности се разглежда като самостоятелен застрахователен бранш или направление, различно от другите два бранша – имуществено и лично застраховане. Това деление се налага поради факта, че в групата на видовете застраховане на отговорности се възмездяват загуби на трети лица, свързани както с имуществото (движимо и недвижимо), така и с хората (с техния живот, здраве и трудоспособност). По тази причина застрахователите възмездяват имуществени, неимуществени и морални вреди (Мишева, 2016). Според Хр. Драганов „в световната теория това е трети отрасъл на застраховането, наред с имущественото и личното застраховане” (Драганов & Мишева, стр. 17).

Застраховка „Гражданска отговорност” на автомобилистите попада в групата на застраховането на отговорности наред с различните видове застраховки на професионалната отговорност. Разглежданият застрахователен продукт се развива и прилага според същите принципи като например застраховането на отговорността срещу замърсяване на околната среда, застраховането на отговорността на работодателя, на адвоката, на нотариуса и пр. (Misheva, 2015, p. 83). В този смисъл всички видове застраховане на гражданската отговорност се разглеждат като „отговорност за непозволено увреждане” или „деликатна отговорност”. В това отношение гражданската отговорност заедно с договорната отговорност се разглеждат като разновидност на гражданско-правната отговорност (Мишева, 2016, стр. 54-55).

Взаимоотношенията, които се пораждаат между субектите при практикуването на застраховка „Гражданска отговорност” на автомобилистите, са свързани с някои специфични елементи и взаимовръзки. В основата на застрахователните плащания по застраховка „Гражданска отговорност” на автомобилистите стоят вината и вредата на застрахования спрямо трети лица. Причина за реализиране на застрахователен случай е противоправното поведение на застрахования, което се изразява в действие или бездействие. За да е налице плащане от страна на застрахователя, трябва да е налице иск и причинно-следствена връзка между вината и вредата (Драганов & Мишева, 2007, стр. 56-57).

Според Кодекса за застраховане застрахованият е длъжен във връзка с неговата гражданска отговорност в срок до 7 работни дни от:¹

1. узнаването да уведоми застрахователя за обстоятелствата, които биха могли да доведат до възникването ѝ;
2. узнаването да уведоми застрахователя за настъпване на застрахователно събитие;
3. узнаването да уведоми писмено застрахователя за предявените срещу него претенции;

¹ Кодекс за застраховането, в сила от 28.05.2019 г.

4. връчване на съобщение да уведоми писмено застрахователя за искова претенция срещу него;

5. извършване на плащания по предявените срещу него претенции да уведоми писмено застрахователя за тях.

При предявен съдебен иск от увреденото лице застрахованият е длъжен в законовия срок да иска привличане на застрахователя в процеса, когато това е допустимо от закона.

С Наредба 49 в нашата страна се уреждат условията и редът за извършването на задължителното застраховане по застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите, граничната застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите, редът за издаване на сертификата „Зелена карта“, както и редът за тяхното отчитане.²

Практикуването на застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите на националния застрахователен пазар е свързано с редица нерешени или частично решени проблеми. Някои от тях са следните:

Първо, необходимост от снижаване на административните разноски и подобряване на организацията по оценка на вредите и изплащане на застрахователни суми и обезщетения.

Второ, трудности при определяне на застрахователното плащане във връзка с неимуществените и моралните вреди. Според Кодекса за застраховане, съгласно чл. 429, с договора за застраховка „Гражданска отговорност“ застрахователят се задължава да покрие в границите на определената в застрахователния договор застрахователна сума отговорността на застрахования за причинените от него на трети лица имуществени и неимуществени вреди, които са пряк и непосредствен резултат от застрахователното събитие.³ Въпросът опира до трудностите при определяне на „моралните страдания“ и оттук до размера на застрахователното обезщетение или сума. Поставя се и въпросът „ако са причинени морални страдания на семейството на дадено лице, което е починало, до коя сребрена линия те трябва да се обезщетяват?“, както и „колко време след катастрофата могат да се предявяват искове?“ и пр. (Драганов, 2001, стр. 279).

Трето, прилагане на системата „бонус-малус“ за решаването на проблемите с лошата дисциплина на водачите по пътищата на страната и намаляването на пътно-транспортните произшествия. Използването на системата би било по-ефективно, ако се възприемат предложените промени, при оценката на риска да се анализира не само рисковата ситуация на автомобила, но и на водача. Понастоящем системата „Бонус-малус“ действа във всички държави от ЕС, но на места тя е ограничена до базата данни за застрахователната съвкупност на съответната застрахователната компа-

² НАРЕДБА № 49 за задължителното застраховане по застраховки „Гражданска отговорност“ на автомобилистите и „Злополука“ на пътниците в средствата за обществен превоз, в сила от 16.10.2014 г.

³ Кодекс за застраховането, в сила от 28.05.2019 г.

ния. Въвеждането на единна система „Бонус-малус“ за държавите–членки, ще доведе до стимулиране на водачите на моторни превозни средства да спазват правилата за движение по пътищата в Европа и ще се намали тежината и честотата на щетите, причинени от пътни транспортни произшествия. Това трябва да доведе до насърчаване на адекватното и безопасно шофиране, от една страна. От друга страна – ще внесе корекции в застрахователната премия, като отчита субективния риск и ще постигне адекватно определяне размера на застрахователната премия. Предлаганият „български вариант“ на системата „бонус-малус“ при практикуването на застраховка „Гражданска отговорност“ обаче може да се окаже поредното финансово предизвикателство за застрахователните компании у нас.

Четвърто, въвеждане на Единна информационна система за оценка, управление и контрол на риска (ЕИСОУКР), което е предпоставка за ограничаване на застрахователните измами и снижаване на инцидентите застрахователни събития с цел противозаконно облагодетелстване.

Пето, изградените взаимовръзки между информационните системи на застрахователите, на информационния център на Гаранционния фонд и на МВР стоят в основата на финансовата стабилност на националния застрахователен пазар.

Шесто, определяне на адекватен размер на комисионни възнаграждения на посредниците, което рефлектира върху цената на застрахователната защита.

Седмо, налагане на строг контрол при покупко-продажбата на моторно превозно средство (МПС) и смяната на собственост.

Осмо, с нарастването на интензивността на автомобилните превози, в т.ч. и трансграничните, се изостря проблемът, свързан с финансовите гаранции за възмездяване на вреди, причинени на чуждестранни собственици на МПС на територията на чужда държава.

Девето, въпросът за отговорността се третира по различен начин в различните страни. В повечето от тях застраховката е нелимитирана. И това е „напълно разбираемо, тъй като се изхожда от причинените морални вреди при едно пътно-транспортно произшествие (ПТП)” (Драганов & Нейков, 2000, стр. 279). Всяка страна сама си определя лимита на отговорност за причинени имуществени и неимуществени (морални) вреди. В много страни няма лимит на отговорност (Белгия, Люксембург). В други страни няма лимит на отговорност само за неимуществените вреди. Има и страни, в които лимитът на отговорност е твърде голям. Така например в Швеция въведения лимит е 32 млн. евро, т.е. в тези страни може да се приеме, че „де факто” няма лимит на отговорност. Тук възниква въпросът: има ли връзка между лимита на отговорност за едно цялостно възмездяване на виновно причинените вреди при ПТП на трети лица (Драганов & Мишева, 2007, стр. 59).

С прилагането на рисково-базиран надзор от страна на Комисията за финансов надзор у нас, става възможно по-лесното откриване и дефиниране на проблемите и рисковете при практикуването на задължителната застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите. По този начин става „възможна ранната индикация на трудностите, с които ще се сблъсква отделното дружество“. А отчитането на изискванията, свързани с активите и техническите резерви, води до увеличаване способността на застрахователното дружество да посреща своите задължения (Василев, 2010, стр. 212). С повишаване степента на рисковата изложеност на застрахователя се засилва необходимостта от увеличаване степента на мониторинг, одиторски и актюерски текущи проверки, извършвани от надзорните власти (Василев, 2010, стр. 219).

2. Отражение на законодателните промени по застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите върху застрахователните плащания

Стабилното и коректно финансово управление на застрахователните дружества стои в основата на новата европейска регулаторна уредба за застраховането – директива Платежоспособност II. Тя поставя нови изисквания пред българския застрахователен пазар и въвежда нов тристълбов модел на управление, по който те трябва да се ръководят. Основната цел на директивата е да създаде условия за по-добро сътрудничество между застрахователните компании и надзора за постигането на по-добра финансова устойчивост на застрахователните компании. Въвеждат се по-високи изисквания за капиталова адекватност, оценка на риска и платежоспособността, което ще гарантира по-добра защита на потребителите на застрахователни продукти и възможност на застрахователите да се справят с трудно предвидими финансови предизвикателства, които съществуват на застрахователния пазар. Едни такива неочаквани събития на застрахователния пазар у нас се появяват с произнасянето на тълкувателно решение на Върховния касационен съд на РБългария – 1/2016 от 2018 г., което води до чувствително увеличаване цената на „Гражданска отговорност“, за да може, застрахователните дружества да заделят допълнителни резерви за посрещане на нови плащания по обезщетения, свързани с това съдебно решение.

На 21.06.2018 г. в България настъпи събитие, което е сериозно предизвикателство за финансовата стабилност на застрахователните компании, които работят на застрахователния пазар. Наказателната, гражданската и търговската колегии на Върховния касационен съд (ВКС) в съвместно тълкувателно решение постановиха разширение на кръга лица, имащи право да получат обезщетение за неимуществени вреди от смъртта на техни близки, като се включват братята и сестрите на починалия и не-

говите възходящи и низходящи от втора степен, както и „всяко друго лице, което е създадо трайна и дълбока емоционална връзка с починалия и търпи от неговата смърт продължителни болки и страдания, които в конкретния случай е справедливо да бъдат обезщетени. Обезщетение се присъжда при доказани особено близка връзка с починалия и действително претърпени от смъртта му вреди”.⁴

Това тълкувателно решение на ВКС поставя нови финансови предизвикателства пред българския застрахователен пазар, като по-важните от тях са:

На първо място, новото решение засяга не само претенциите по събития от момента на влизане в сила на решение 1/2016, но и всички събития, настъпили преди датата на решението, но все още намиращи се в петгодишния давностен срок. Това означава, че по всички събития, които към момента на решението са били приключени от застрахователя на съответния виновен водач и всички претенции от наследниците (които към дадения момент са имали право на обезщетение) са били изплатени, биха могли да бъдат заведени нови претенции от роднините от втора линия на починалите при ПТП. Това съответно ще засегне пряко всички застрахователни компании, които предлагат застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите. Поради задължителния характер на застраховката промените, които ще настъпят, ще засегнат и всички притежатели на МПС и ще доведат до следните промени:

- до увеличение броя на претенциите за застрахователни обезщетения и съответно на разходите за застрахователни плащания за едно събитие, както за новонастъпили така и за настъпили и приключени преди години;
- до значително увеличение на застрахователните премии (цената) на застраховката;
- до необходимостта от заделяне на допълнителни застрахователни резерви, които не са били предвидени за покриване на такива претенции нито към периода на сключване на съответните полици от минали години, нито в действащите.

В следващите таблици авторът представя в своето изследване, какво е отражението на посоченото по-горе решение, като направеният анализ е изготвен на база на прогнозни данни на една от 25-те общозастрахователни компании на българския пазар.

⁴ Тълкувателно решение на ВКС 1/2016 гр. София, 21 юни 2018 год., което засяга всички застрахователни компании, опериращи на българския застрахователен пазар и предлагат застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите.

Таблица 1

Предявените претенции и стойността на предявените претенции в резултат на смъртни случаи от възникнали ПТП за периода 2013 – 2017 г.

Година на събитие	Брой смъртни случаи	Брой претенции	Стойност на претенциите
2013	16	20	2 484 456
2014	69	82	17 532 132
2015	53	82	11 312 108
2016	33	49	3 894 857
2017	16	16	4 484 400
ОБЩО	186	249	39 707 952

Източник: КФН, изчисления на автора.

Данните в Таблица 1 обхващат броя смъртни случаи в резултат на ПТП, възникнали за периода 2013 – 2017 година, предявените вследствие на това претенции и стойността на предявените претенциите (вж. Таблица 1).

В Таблица 2 авторът представя каква е изложеността на риск (среден брой полици), честотата на събитията (брой смъртни случаи на една полица), средния брой претенции (отношението на броя претенции към броя смъртни случаи) и средния размер на една претенция (вж. Таблица 2).

Таблица 2

Степен на изложеност на риск за периода 2013–2017 г.

Година на събитие	Изложеност на риск	Честота на събитията	Среден брой претенции	Среден размер на претенцията
2013	272 014	0.00006	1.29	124 347
2014	334 945	0.00021	1.19	213 442
2015	384 901	0.00014	1.54	137 717
2016	386 020	0.00009	1.47	79 747
2017	388 334	0.00004	1.00	288 571
СРЕДНО	353 243	0.00011	1.33	159 701

Източник: КФН, изчисления на автора.

Посочените по-горе данни от изследваната застрахователна компания са използвани за изготвяне на прогноза на автора за периода 2018 – 2020 г., както следва:

- Очакваните смъртни случаи, броят и стойността на предявените претенции за текущата и следващите две години (вж. Таблица 3).

Таблица 3*

Прогноза за изложеност на риск за периода 2018–2020 г.

Година на събитие	Изложеност на риск	Очаквани смъртни случаи	Очаквани претенции (бр.)	Очаквани претенции (лв.)
2018	407 750	56	75	12 018 607
2019	428 138	59	79	12 619 537
2020	449 545	62	83	13 250 514
ОБЩО	1 285 432	178	237	37 888 659

* Собствени изчисления на автора.

На база на изследваните данни авторът представя прогнозата за изложеност на риск, която е направена на базата на постигнатите резултати по застраховка „Гражданска отговорност на автомобилистите“ към 30.06.2018 г. и предвиден ръст от 5% за 2019 г. и 2020 г. спрямо предходната година. Очакваните смъртни случаи са произведение на очакваната изложеност на риск и средната честота на събитията, като очакваният брой претенции е произведение на средния брой претенции и очаквания брой смъртни случаи за всяка година на събитие. Очакваната сума на претенциите (ОСП) е произведение на очаквания брой претенции (ОБП) и средната стойност на една претенция (ССП).

$$(1) \quad \text{ОСП} = \text{ОБП} \times \text{ССП}$$

- В прогнозата на автора за очакваните допълнителни претенции са използвани резултатите от предходни негови изследвания и анализи, като очакваният брой допълнителни претенции е базиран на публикуваната на официалния сайт на Националния статистически институт (НСИ) статистика за броя на децата в семействата в Р.България.

Таблица 4*

Прогнози за очаквани допълнителни претенции от страна на братя и сестри на починалото лице

Семейства с деца	Едно дете	Две деца	Три деца	Четири и повече деца
Относителен дял	63.30%	32.40%	3.20%	1.10%
Очакван брой допълнителни претенции	0.000	0.324	0.064	0.044

* Собствени изчисления на автора.

От направените прогнози, чрез посочените статистически данни в таблица 4 се вижда, че в 63% от случаите няма основание да се очакват допълнителни претенции от страна на братя и сестри на починалото лице. В 32% от случаите може да се очаква един допълнителен иск, в 3% може да се очакват две допълнителни претенции, а само в 1% от случаите може да се очакват четири допълнителни претенции (вж. Таблица 4).

Обобщените резултати от изчисленията на автора са представени в абсолютни стойности през годините за периода 2013-2020 г. (вж. Таблица 5).

Таблица 5*

Обобщени прогнозни резултати за очаквани допълнителни претенции в абсолютни стойности през годините за периода 2013–2020 г.

Година на събитие	Очаквани допълнителни претенции (бр.)	Очаквани допълнителни претенции (лв.)
2013	7	1 072 115
2014	30	4 747 937
2015	23	3 675 822
2016	14	2 297 389
2017	7	1 072 115
2018	24	3 894 029
2019	26	4 088 730
2020	27	4 293 167
ОБЩО	157	25 141 302

* Собствени изчисления на автора.

В резултат на посочените прогнозни данни авторът прави няколко важни извода:

Първо: новото тълкувателно съдебно решение на ВКС ще е сериозно финансово предизвикателство за действащите застрахователни компании на българския застрахователен и презастрахователен пазар. Решението на ВКС за изследваната застрахователна компания ще е предпоставка за увеличение с над 30% на броя на застрахователните претенции и съответно на разходите за застрахователни обезщетения, а за събитията, които са настъпили преди датата на решението, но все още са в петгодишния давностен срок, се очакват 81 нови претенции на стойност 13 млн. лв.

Второ: тълкувателно решение на ВКС 1/2016 оказва влияние не само върху разходите на застрахователните компании за застрахователни обезщетения, но и върху разходите им за осигуряване на презастрахователна протекция по застраховка „Гражданска отговорност на автомобилистите“. След излизане на решението пред международните презастрахователни компании също стои вероятността по част от щетите, по които са изплатени презастрахователни обезщетения и са закрити, но все още са в петгодишния давностен срок, да бъдат заведени нови иски от страна на роднини от втора линия на починалите при ПТП. В същото време би могло да се очаква нови щети, настъпили преди датата на решението и оставащи към момента в рамките на самозадържането на застрахователните компании, да навлязат в обсега на отговорността на презастрахователите.

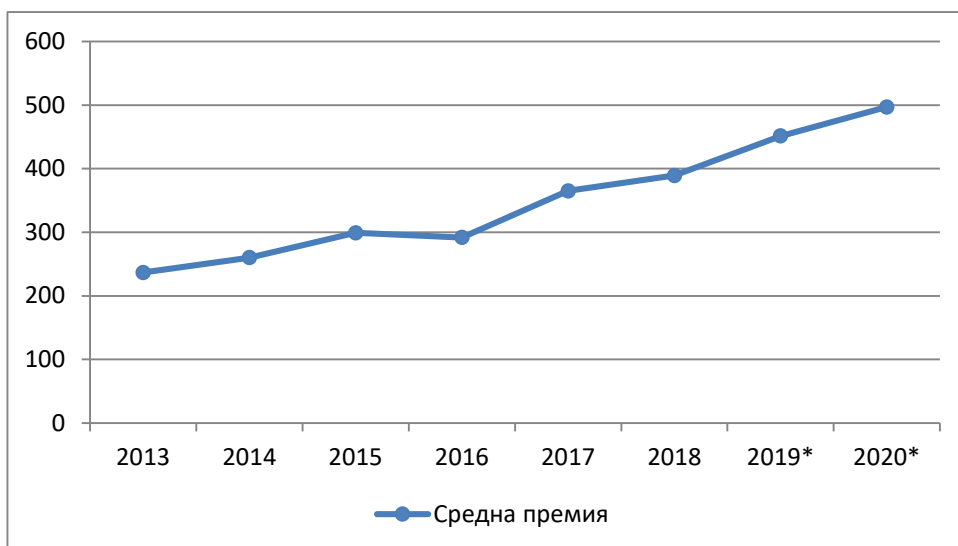
Трето: в резултат на решението на ВКС и очакваното нарастване на разходите за презастрахователни обезщетения международните презастрахователни пазари заявяват намерението си за увеличение на тарифните ставки по презастрахователните договори и едновременно с това нарастване на самозадържането на отделните компании за 2019 г.

Следващата графика показва развитието на самозадържането по непропорционалните договори по „Гражданска отговорност“ на автомобилистите през годините и очакваното увеличение в следващите две години (вж.Фигура 1).

Фигура 1.

Отражението на най-новото тълкувателно решение на ВКС 1/2016 за изследвания период се вижда не само върху самозадържането, но и върху увеличението на цената на застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите. Поради факта, че финансовите последиците от решението не са били взети предвид при калкулиране на премиите преди датата на влизането му в сила, застрахователните компании реагират веднага чрез увеличение на цените на тази застраховка, за да могат да посрещнат очакваното увеличение на застрахователните разходи. Това увеличение се вижда на следващата графика (вж. Фигура 2).

Фигура 2.

Основният извод, който авторът прави в своето изследване за финансовите предизвикателства, които поставя тълкувателно решение на Върховния касационен съд 1/2016 от 2018 г. пред застрахователните компании, е свързан с това, че осигуряването на финансовата стабилност на застрахователния пазар може да стане с една от най-важните стъпки чрез въвеждане на по-ясни нормативни правила при определяне на обезщетенията. Наложително е да се започне работа по дългосрочно решение, а именно разработване на Методика, която да дава ясни и обективни нормативни критерии, по които правоимащите лица да получат заплащане на обезщетения за имуществени и неимуществени вреди. Комбинацията от лимитиране на обезщетението за неимуществени вреди при смърт на пострадалото лице и въвеждане на измерими критерии за имуществените вреди (напр. издръжка в съответствие с дохода на пострадалото лице) ще позволи справедливо обезщетяване на правоимащите лица, без да се засягат необосновано интересите на застрахованите.

В същото време изключително важно е, в Кодекса за застраховане да се въведат фиксирани лимити на обезщетение във връзка с претърпените болки и страдания на роднините на пострадалите при пътнотранспортно произшествие. Тези лимити на обезщетение трябва от своя страна да бъдат съобразени както с европейската практика, така и със стандарта на живот в България.

Във връзка с изложеното дотук и с цел да не се повиши драстично цената на застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите, в Народното събрание бе внесено предложение за промяна в Кодекса за застраховането. Промените предвиждат в Кодекса да бъдат заложени лимити за претърпени неимуществени вреди за болки и страдания, както следва:

- До 20 000 лв. – за деца, родители и съпрузи на загиналия;
- До 15 000 лв. – за братя и сестри;
- До 5 000 лв. – за всички лица, с които пострадалото лице е имало изградена емоционална връзка.

Независимо от необходимостта от определяне на лимити за всички близки и роднини на пострадалите, на 22.11.2018 г. се приема промяна в Кодекса за застраховане, определяща лимит от 5000 лв. на неимуществените вреди на роднините от втора линия на починалите при ПТП, както и на всички останали, които могат да докажат трайна емоционална връзка със загиналия. За всички останали роднини от най-близкия кръг на пострадалите т.е. съпрузи, деца и родители, както и до момента, лимит за претърпените болки и страдания няма да бъде наложен.

Изследването и анализът на автора за това, как ще се отразят върху финансовата стабилност на изследваната застрахователна компания влезлите в сила нови промени в резултат на тълкувателно решение 1/2016 на ВКС, се базират върху прогнозата за стойността на очакваните нови претенции, които са представени в Таблица 6.

Таблица 6

Прогноза за стойността на очакваните допълнителни претенции за периода 2013–2020 г.

Година на събитие	Очаквани допълнителни претенции (бр.)	Очаквани допълнителни претенции (лв.)
2013	7	33 566
2014	30	148 651
2015	23	115 085
2016	14	71 928
2017	7	33 566
2018	24	121 917
2019	26	128 012
2020	27	134 413
ОБЩО	157	787 139

Независимо обаче от определянето на лимити на обезщетения на неимуществените вреди на роднините от втори ред на загиналите при ПТП, не може да се очаква задържане на сегашните нива на цената на застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите, тъй като и към момента премията, които застрахователите събират по този вид застраховка, са недостатъчни. Разбира се, очакваната промяна в цената на застраховката на този етап ще бъде по-малка, отколкото прогнозираната преди гласуването на новите лимити.

Прогнозираното увеличение на цената на застраховката преди и след новите промени в Кодекса за застраховане се вижда в следващата графика (вж. Фигура 3).

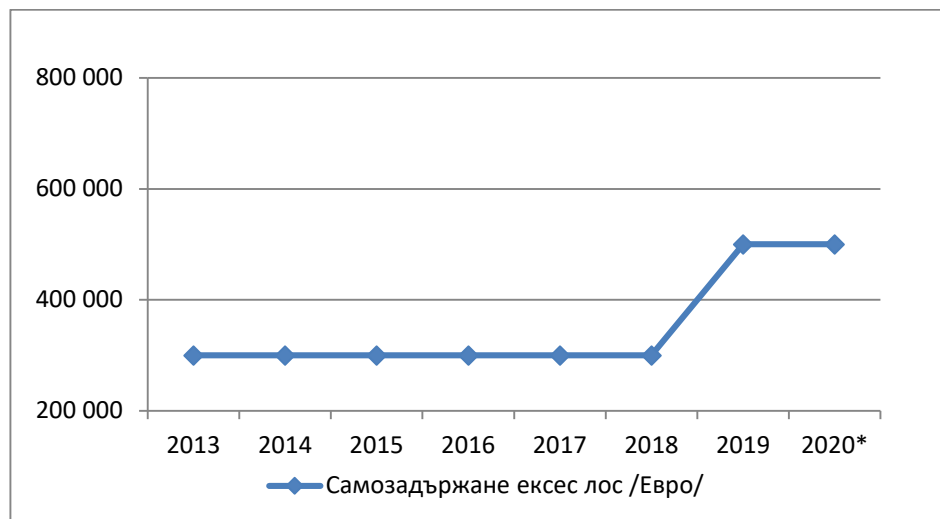

Фигура 3

Увеличение на цената на застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите може да се очаква от една страна поради факта, че неза-

висимо от гласуваните лимити, застрахователните компании ще трябва да заделят допълнителни резерви, макар и в по-малък размер. От друга страна, независимо от приемането на настоящите промени, решение 1/2016 на ВКС вече дава своето отражение върху цените и параметрите на презастрахователните договори, които застрахователните компании трябва да сключат през 2019 г. Като се вземе предвид новото решение на ВКС, изчисленията на презастрахователите показват, че ще трябва да заделят по-големи резерви и че по-голям брой застрахователни претенции ще попадат в обхвата на плащанията им. Реакцията на презастрахователния пазар след тълкувателно решение 1/2016 е очаквана и се вижда в котациите на международните презастрахователи при подновяването на договорите от 01.01.2019 г. Както бе прогнозирано, българските застрахователни компании се изправят пред допълнителни финансови предизвикателства, намиращи израз в увеличение на самозадържането по договорите, както и на цената на презастрахователното покритие. За да успеят да посрещнат всички тези допълнителни разходи и за да останат финансово стабилни, застрахователните компании ще трябва да увеличат премиите по застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите.

Промените в параметрите на презастрахователните договори се виждат в следващата графика (вж. Фигура 4).

Фигура 4

Както се вижда от графиката по-горе, увеличението на самозадържането е по-малко от първоначално очакваното, но независимо от това застрахователните компании ще трябва да задържат близо 70 % повече от всяка една щета по застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобили-

листите, отколкото до момента. Тъй като посочените по-горе данни в изследването са базирани на информация от една от 25-те общозастрахователни компании на българския пазар, би могло да се очаква и по-голямо увеличение на самозадържането и цената на презастрахователното покритие при някои застрахователи в зависимост от структурата на портфейла и развитието на щетите им.

3. Значение на презастрахователната политика за развитието на застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилите и за финансовата устойчивост на застрахователното дружество

Пазарът на пряко застраховане е свързан със сключването на застрахователни договори между застрахователя и неговите клиенти – застрахованите. На този пазар застрахователят невинаги е в състояние да предложи и осигури надеждна застрахователна закрила на своите застраховани, особено за големи по стойност обекти, или на рискове с повишена вероятност за настъпване на застрахователно събитие. За да могат застрахователите да гарантират финансова устойчивост и изпълнение на задълженията си към застрахованите, застрахователите прибегват до презастраховане, като търсят услугите на презастрахователния пазар. Така чрез презастраховането застрахователите са в състояние да разширят своята работа чрез включване в своите застраховани съвкупности големи по стойност и опасни рискове.

През осемдесетте години на двадесети век се създават специализирани застрахователни и презастрахователни компании във финансовите и офшорните центрове. Тези компании предлагат разнообразни финансови презастрахователни продукти, съдържащи ограничен дял на прехвърляния застрахователен риск. Увеличеното търсене на финансови концепции, включващи рисков трансфер, водят до развитието на второ поколение от така наречените “презастрахователни продукти с ограничен риск” (finite risk reinsurance products), комбиниращи техниките на финансиране и трансфер на риска. За това увеличено търсене допринасят и променящите се нормативни и счетоводни изисквания, касаещи финансовите пазари (Василев, 2012, стр. 135).

Трябва да се отбележи, че застраховател, който презастрахова по-голямата част от поетата отговорност или дори не оставя никаква отговорност за своя сметка, е ненадежден. Той няма собствени средства и следователно не е в състояние да изпълни поетите задължения към своите застраховани. Този застраховател се явява агент на презастрахователя и провежда своята дейност за сметка на комисионите и евентуално участие в печалбата на презастрахователя.

Всеки клиент на застрахователното дружество знае, че отговорен за изплащане на обезщетение е застрахователят, сключил застрахователния договор. Презастрахователят поема гаранция пред застрахователя да изплати такава част от обезщетението, каквато част е поел със сключването на презастрахователния договор. Застрахованият не е задължен да знае презастрахования. Застрахователят изплаща пълното обезщетение, т.е. той изплаща и приспадащата се част на презастрахователя. Или, за да бъде запазено финансовото положение на оригиналния застраховател, е необходимо търсене на гаранция от презастрахователя. Тази гаранция се осигурява само ако той отговаря на определени изисквания. Те се предоставят на застрахователя от неговия брокер преди сключването на договора (Драганов, 2001, стр. 230).

Значението на презастраховането трябва да се разглежда и от гледна точка на обществото. В резултат на трансфера на риска по пътя на презастраховането се елиминира несигурността и се намаляват индивидуалният и социалният риск. Презастраховането редуцира в обществото, както и в рамките на отделните застрахователни дружества, неефективността в използването на натрупаните парични средства. Редуцирането на несигурността стимулира акумулирането на капитал, тъй като застрахователите имат по-голяма сигурност и колебанията за инвестиране са по-малки, техните планирани периоди се удължават, кредитите се разширяват, по-малко ресурси се трупат под формата на средства в запасните фондове. Без презастраховането застрахователните дружества не биха могли да функционират, а това би се отразило и върху икономическото развитие на страната. Тук възниква и въпросът, дали презастрахователната политика да бъде насочена към презастраховане в чужбина, или по-големият бизнес да остане в страната (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 43).

В по-малките страни, където застрахователният пазар е икономически неуравновесен и по-голямата част от застрахователните дружества са малки и финансовите им възможности са ограничени, е трудно да се мисли, че те са в състояние да задържат цялата или по-голямата част от поетите отговорности. Това особено важи за обекти, които могат да бъдат причислени към катастрофичните и големите рискове, налагащи прибягване до презастраховане. Тъй като при такъв пазар и презастрахователите разполагат с малък финансов капацитет, те също са принудени да прибягнат до ретроцедиране и само една малка част задържат за собствена сметка.

В практиката по застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите се използват специални ексцелосови презастрахователни покрития. Така например при *ексцелосовото презастраховане обект по обект* презастрахователят изплаща всички загуби, които са над определен лимит за всеки отделен обект. Загубите, които са по-малки от лимита, се поемат от прекия застраховател. В зависимост от факта дали презастрахователят има или няма максимална граница на отговорност, процентът

на неговото участие в покриването на всички загуби на седанта варира в твърде широки рамки. В практиката презастраховане на лимитирана застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите се извършва само по този начин (Драганов, 2001, стр. 92). Според В. Гаврийски това презастраховане е „скъпо, но подходящо за малки застрахователни състави, поради вероятността за появата на големи отклонения от приетата хипотетична вероятност за размера на загубите“ (Гаврийски, 1975, стр. 232).

В автомобилното застраховане, респ. по застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите и по застраховка „Каско“ на МПС се прилага още *ексцелосовото презастрахователно покритие „втори риск“*, тъй като при тези застраховки от едно застрахователно събитие (ППП) могат да настъпят няколко застрахователни случая, например при една верижна катастрофа (Драганов, 2001, стр. 93).

Централизираната презастрахователна работа в ръцете на един национален презастраховател, който има богат опит, квалифицирани кадри и, разбира се, достатъчни по размер резерви, ще ограничи нуждата от презастраховане в чужбина, което ще доведе до намаляване износа на валута. Ако презастрахователната работа се извършва от няколко презастрахователи, ще се наруши изравняването на риска в национален мащаб, което ще бъде предпоставка за по-голям износ на валута по пътя на презастраховането. Това е причина, в развиващите се страни в Азия, Африка и Латинска Америка да се създават държавни презастрахователни компании, при които преките застрахователи са задължени да презастраховат част от своята работа. Това обаче не означава, че водещите големи презастрахователи не държат ключовите позиции в областта на застрахователното дело. Като причина за тази зависимост е фактът, че местните държавни презастрахователи търсят услугата на гигантите на презастраховането в света. Те не са в състояние да покриват големите загуби и прибегват до ретроцедиране на своята работа. Наред с това не получават насрещни равностойни алименти от своите контрагенти. По такъв начин постигнатият реципроцитет с чужбина е много нисък. Това е основната причина и необходимост от създаването на национален презастраховател. Самото създаване може да стане:

➤ Първо, чрез участие на държавата и на всички застрахователни дружества, които имат лиценз за провеждане на застрахователна дейност. Ако компанията се обособи като държавна, това участие следва да бъде 51%, ако тя е частна с държавно участие, този процент може да бъде 49 или по-малък. Участието на застрахователните дружества трябва да бъде според техните финансови възможности.

➤ Второ, презастрахователната компания трябва да работи не само като презастраховател, но и като съзастраховател.

➤ Трето, при създаване на компанията следва да се фиксират задължения на участващите в нея застрахователи (акционери), задължително да презастраховат при нея. Тези задължения следва да важат и за дру-

гите застрахователи (български и чужди), които работят на националния застрахователен пазар.

Застрахователните дружества, на които е даден лиценз за презастраховане, също следва да се задължат да ретроцидират при националния презастраховател (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 44).

Предимствата, които ще са налице при създаването на национална презастрахователна компания, са:

- Предотвратяване износа на валута.

Допускането на чужди застрахователи на националния застрахователен пазар трябва да става само с предварителната уговорка за начина на презастраховане. Чужди застрахователи, които създават застрахователни дружества в чуждата страна, търсят начин да изготвят най-изгодната за тях презастрахователна програма. Най-изгодно за тях е сключването на квотен презастрахователен договор. Това, което вреди на страната, в която работи един чужд презастраховател, е сключването на квотни презастрахователни договори по всички видове застраховки, за които се иска лиценз, и по които се провежда застрахователна дейност, въпреки че по много застраховки не се налага сключването на презастрахователен договор. Това са застраховки, които не застрашават финансовите възможности на дружеството, или няма включени в отговорност катастрофични и големи рискове и пр.

За да се избегне това, роля играе надзорният орган върху дейността на застрахователните компании. При липса на възможност за презастраховане на националния застрахователен пазар, то чуждото застрахователно дружество следва да бъде задължено да дава насрещен алимент (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 45).

- Избягване зависимостта на застрахователните дружества от чужди презастрахователни компании.

Необходимостта от мощен презастраховател се определя и от факта, че все по-осезателно презастрахователите се намесват в работите на преките застрахователи. Това вмешателство ще бъде положително, ако е направено от национален презастраховател, който има определен авторитет на международния застрахователен пазар. Авторитет, който се гради с финансовите възможности, с които разполага.

Създаването на национална презастрахователна компания оказва положително влияние както на тарифната политика и условията по застраховките, така и на стойността на презастрахователната услуга. Презастрахователната премия, за разлика от застрахователната, зависи от обема на отговорността, отстъпена на презастрахователя; качеството на отстъпените операции, вида на презастрахователния договор, по който се работи, условията на презастрахователния пазар и др.

- Привличане на най-добрите специалисти в презастрахователната компания.

➤ Презастраховане на много рискове, големи за преките застрахователи, при Националната презастрахователна компания, без да бъдат по-нататък презастраховани в чужбина. Изключително важно е, договорите за презастраховане да се пласират по такъв начин, че застрахователят да задържа за своя сметка максимума, по отношение на който неговото финансово положение може да издържи валутните колебания.

➤ Националната презастрахователна компания има много по-големи възможности за контакти с презастрахователи от чужбина както да презастрахова при тях, така и да получава от тях отговорности в качеството на активен презастраховател.

Съсредоточаването на презастрахователните сделки в ръцете на една национална презастрахователна компания дава възможност за изравняване на риска. Вероятностните граници, в които ще се движат отклоненията от предвидената вероятност за осъществяването на риска, се разширяват. Стабилността на портфейла не се нарушава. А това предполага пониска цесия в чужбина, което е предпоставка за по-малък износ на валута (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 46).

Наред с това Националната презастрахователна компания ще може да търси насрещни алименти. С реципрочните размени се постига следното:

➤ изравняване на риска чрез осигуряване на достъп до пазари и страни, където една малка презастрахователна компания трудно може да се добере;

➤ стабилизация на финансовите операции;

➤ увеличаване на прихода от застрахователните премии, а това създава предпоставка за разширяване капацитета за задържане за собствена сметка на по-големи отговорности;

➤ повишава се финансовата стабилност на националния застрахователен пазар, а оттам – и на бюджета на страната;

➤ намаляване административните разноси поради концентриране в ръцете на един презастраховател;

➤ избягване на корупцията при сключване на директни презастрахователни договори в чужбина от застрахователните дружества.

При изграждането на НПК ще се създадат условия, тя да координира работата по съзастраховането и големите рискове и големите по стойност обекти ще се застраховат по пътя на съзастраховането. Всеки застраховател ще участва съобразно своите финансови възможности. Важно е да се отбележи, че държавата участва с определен процент, което дава допълнителна сигурност и намаляване на необходимостта от презастраховане (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 47).

Значението на презастраховането следва да се търси и в други направления. Чрез презастраховане в чужбина се опознават чужди пазари, откриват се нови пласментни възможности за външната търговия и пр. Чрез презастраховането една щета, която засяга цялата икономика, се раз-

пределя между други държави и чужди застрахователни дружества. Икономиката на страната встъпва в отношения на взаимопомощ с икономиките на други страни. Презастраховането има и значение за повишаване авторитета на прекия застраховател, за подобряване взаимоотношенията между застрахован и застраховател, тъй като сключването на дадена застраховка, независимо от големината на обекта или рисковата ситуация, става по най-бързия начин, много лесно се постига адаптация на отделните видове застраховане към конюнктурата на пазара и пр.

Важно е и значението на презастраховането за повишаване рентабилността на преките застрахователи. Всеки застраховател се стреми да сключва застраховки на обекти с голяма стойност, тъй като при тях административните разноски са по-малки. Поемането на такива обекти е възможно само при една правилна презастрахователна политика. И независимо че презастраховат, преките застрахователи винаги реализират чиста печалба от разноски, което дава отражение върху тяхната рентабилност.

Презастраховането подпомага финансово слабите застрахователни дружества. Когато прекият застраховател може да разчита, че презастрахователят е готов да приеме няколко пъти по-голяма цесия от частта, която ще задържи за себе си, той може с успех да се бори срещу най-големите си конкуренти (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 48).

Презастраховането съдейства за увеличаването на кредитоспособността на прекия застраховател. С помощта на презастрахователя застрахованият разширява своята дейност, което му позволява да събира повече застрахователни премии. Чрез презастраховането се увеличава и ликвидността на инвестициите на застрахователя. Важен момент е евентуалното участие на прекия застраховател в сделките на презастрахователя, когато при отстъпена цесия застрахователят може да получи участие в застраховки на неговия презастраховател.

Положителното влияние на презастраховането върху дейността на застрахователя е следното:

- намаляване вероятността от финансови затруднения;
- стабилизиране на баланса чрез поемане на част от риск случайност, риск от промяна и риск от грешки;
- изравняване на отклоненията в застрахователните суми, включени в отделните рискови групи;
- увеличаване застрахователния капацитет на прекия застраховател;
- увеличаване ефективността от дейността на прекия застраховател чрез осигуряване на услуга чрез:
 - ✓ информация от цял свят;
 - ✓ оценка на специалните рискове;
 - ✓ консултации за предотвратяване и ограничаване на загубите;
 - ✓ подпомагане с правни съвети при възникнали спорове;
 - ✓ актюерска работа;

- ✓ провеждане на курсове, семинари и др. за обучение;
- ✓ подпомагане на застрахователите при провеждане на тяхната инвеститорска дейност;
- ✓ помощ при намиране на управленски персонал, партньори за сътрудничество, участия в обединения, съюзи, международни организации и пр. (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 49).

Презастраховането помага на преките застрахователи посредством:

- факултативното презастраховане;
- непропорционалното презастраховане. Получава покритие за катастрофични и големи рискове;
- пропорционалното договорно презастраховане;
- приемане на отговорност за „трудните“ рискове за застраховане или за единични рискове.

Неблагоприятните последици, на които е изложен презастраховател, са, че всичко положително, което той осигурява на застрахователя, се явява като негов минус. Тъй като презастрахователите поемат отговорности от различни географски райони и различни по своята същност рискове, те имат голям технически риск. Всичко това довежда до финансови затруднения в работата на застрахователите. Поради невъзможността на презастрахователите винаги да извършат по-нататъшно прехвърляне на част от поетата отговорност, техният портфейл е небалансиран, неизравнен, защото наред с малките в него има и много големи отговорности, а опасността от кумулиране не може да бъде напълно избегната (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 50).

„Големите щети“ могат да бъдат покривани само от професионални презастрахователи. Тези загуби не могат да бъдат поети от малки или финансово слаби презастрахователи или преки застрахователи, които извършват и презастрахователна дейност. Те могат да се явят като посредници, но задължително след това следва да цедират. Обикновено „големите щети“ засягат основните видове застраховки като: застраховка срещу пожар (пожарозастраховането), застраховките за отговорности, застраховане на атомни рискове, самолети, кораби, карго-застраховането, строително-монтажно застраховане, застраховане на кредита и др. Именно за тези застраховки се налага презастраховане. Но те са и тези, които увеличават риска на презастрахователя.

За избягване на неблагоприятните последици от презастрахователните операции презастрахователят трябва да се стреми към изравняване на риска по същество и по територия, т.е. да работи по различни видове застраховане и по цял свят или поне в по-голям район, в много държави (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 51).

За постигането на финансова стабилност всяка застрахователна и презастрахователна компания се стреми да се освободи от такива отговорности, които могат да засегнат тази стабилност. Тази част от свръхотговорността, която не е прехвърлена на презастрахователи, се нарича нето

застрахователен портфейл. Това е бизнесът на застрахователната (презастрахователната) компания, който е за нейна сметка, или по-точно – нейното самозадържане. Самозадържането може да бъде определено в процент или в абсолютна сума. Първа стъпка за защита на финансовото състояние на застрахователя е да определи очакваното развитие на застрахователната съвкупност и на тази основа да поеме за собствена сметка определена отговорност, така че никакви единични загуби или кумулиране на загуби да не окажат влияние на цялостната застрахователна дейност. Застрахователният портфейл трябва да бъде балансиран. Балансирането на портфейла се постига чрез разумно поделение на отговорността с презастрахователите (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 120).

Размерът на самозадържането се определя индивидуално от всяка застрахователна компания, по интуиция, от пазарната практика, в зависимост от това, което най-добре отговаря на целите и желанията на компанията. Самозадържането на прекия застраховател трябва да бъде по-голямо от един дял на презастрахователя.

Факторите, които оказват влияние върху определянето на самозадържането от прекия застраховател, са:

- Готовността да включи в отговорност даден риск.
- Финансовите възможности на застрахователната компания.
- Пазарният опит, който има застрахователят.
- Рисковата ситуация при отделния застрахователен бранш.

Факторите, оказващи влияние върху размера на самозадържането, са:

- Рискът и неговите особености.
- Кумулацията на загубите.
- Вероятността, с която настъпва рискът.
- Максимално очакваната загуба.
- Регионалните особености.
- Средните тарифни ставки по дадена застраховка.
- Лимитът на отговорност за всеки отделен обект (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 125).

Разгледани от друг аспект, с оглед на тяхното вземане под внимание при преценката на размера на самозадържането при отделните методи и форми на презастраховане, факторите са:

- Активите, свободните парични средства и платежоспособността.

Застрахователното дружество трябва да следва политика, чрез която да се постигне баланс между получените премии и настъпилите загуби. При липса на подобен баланс застрахователят използва средства от запасния фонд. Стремещът на всеки застраховател е да разполага с по-голям размер от минималните изисквания, които се предявяват от надзорния орган. По такъв начин той се защитава от влиянието на външни фактори, които могат да окажат отрицателно влияние върху активите (валутни колебания, инфлация, промени в цените и др.)

За постигане на финансов баланс на застрахователното дружество се явява презастраховането. Това става само при едно правилно определяне на самозадържането. Самозадържането е различно за отделните застрахователни компании. Тъй като финансовите възможности на малките и големите застрахователни дружества са различни, то и лимитите на самозадържане са различни. Обикновено се приема, че самозадържането е пропорционално с увеличаването на капитала, но при спазване на нормата на платежоспособност. На практика тази пропорционалност обаче невинаги е налице поради следните причини:

- ✓ нарастването на капитала обикновено е свързано с нарастания премиен приход и по този начин се поддържа стандартът на платежоспособност;
- ✓ всяко увеличаване на самозадържането нарушава баланса на задържаните суми за собствена сметка (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 127);
 - Размер на застрахователния състав.

Размерът на застрахователния състав има пряка връзка с проявлението на закона за големите числа. Колкото по-голям е този състав, толкова случайността в развитието на риска преминава в закономерност. Това оказва положително влияние върху честотата на загубите и средната стойност на щетите (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 128).

- Вероятността за настъпване на загуби и тяхното разпределение.

Необходимо е при определянето на самозадържането да се прави оценка на развитието на риска. Плащанията на застрахователните дружества са променлива величина под въздействието на голям брой фактори. Особено голямо е влиянието на катастрофичния риск и големия риск, които предизвикват значителни по размер плащания за застрахователя.

Всички изменения засягат бъдещите плащания на застрахователите. Освен в размера на загубите промените оказват влияние и върху разпределението на щетите. За тази цел застрахователите съставят таблица на щетите, която дава ясна представа за разпределение на загубите в зависимост от техния размер. Стойността на загубите и тяхното разпределение не могат да се измерят и прогнозираат предварително. Това обаче не означава, че факторите, които оказват влияние върху тях, не трябва да се вземат под внимание при определянето на самозадържането. Особено това важи за фактори като:

- ✓ инфлацията, която увеличава стойностите на загубите, често без компенсация чрез увеличаване на застрахователните суми;
- ✓ рецесията, която намалява бизнеса, а оттам и премиения приход, което е предпоставка за увеличаване честотата на щетите;
- ✓ конкуренцията причинява непланирани и непрогнозирани намалявания на застрахователните премии;

- ✓ технически и технологически развития, които предизвикват възникването на нови рискове с различно действие, с отрицателен или положителен ефект (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 129).

- Включване в отговорност на нови рискове.

Всяко разширяване на рисковете, включени в отговорност на застрахователя, води до отклонения на плащанията. Особено това важи в случаите, когато се поемат отговорности за все още недостатъчно проучени опасности, а оказва влияние върху размера на самозадържането.

- Добавката за сигурност.

Нейното влияние върху размера на самозадържането се оценява в две направления:

- ✓ като фактор за увеличаване на самозадържането;
- ✓ като условие за намаляване на размера на застрахователната съвкупност, което налага намаляване на самозадържането.

Застраховател, който се отклонява от най-вероятното плащане и калкулира добавка за сигурност, събира по-голям премиен приход. Това е причина за оскъпяване на предлаганата застрахователна услуга, което предизвиква отлив на клиенти, а броят на обектите в застрахователната съвкупност намалява, което не дава желаното изравняване на риска в рамките на застрахователната съвкупност. За да се постигне изравняване на риска и за да се избегнат неблагоприятните последици от развитието на риска, е необходимо да се прибегне до презастраховане при по-ниско задържане на отговорност за собствена сметка, т.е. по-нисък размер на самозадържане (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004, стр. 130).

- Инвестиционна политика.

Всеки застраховател се стреми, правилно да инвестира свободните парични средства, за да може да получи по-висок доход от лихва. Правилното инвестиране, в подходящи ликвидни инвестиции на паричните средства, оказва влияние върху платежоспособността на дружеството.

- Форми и методи на презастраховане.

Застрахователят избира форма на презастраховане, която ще защити неговата финансова устойчивост и прави избор с цел да получи оптимална изгода при определяне на самозадържането (Андреев, Андреева, & Андреев, 2004).

Самозадържането е частта от отговорността по презастрахователния договор или покритие, която цедиращият задържа за себе си в процент или абсолютна сума от застрахователната сума или от щетата.

В пропорционалното презастраховане самозадържането е процент или сума от застрахователната сума. При непропорционалното презастраховане самозадържането е наречено приоритет и е процент или сума от щети. Самозадържането още може да се определи като част от отговорността на застрахователя, която седантът не цедира на презастрахователите. То отразява реалните финансови възможности на седанта за покриване на щети и повреди в условията на приемлив технически риск.

Основен въпрос при самозадържането е въпросът за определянето на неговия размер. То се влияе от идентичността на отделната съвкупност, седанта, моментната конюнктура на пазара, взаимната им връзка. Размерът на самозадържането се определя на застрахователнотехническа и емпирична основа. Наред с доказаните стандартни размери, много съществен фактор за размера на дадено самозадържане е качеството на съвкупността, т.е. в крайна сметка нейните финансови резултати (Гаврийски, 2001, стр. 33).

Факторите, които оказват влияние при определянето на самозадържането по отношение на съвкупността, са: вид, обем, структура, балансираност, премиен обем, структура и обем на щетите, тенденции и т.н. При оценката на седанта предвид определянето на самозадържането същественото тук са неговият опит и финансова стабилност – размер на капитала и резервите, ликвидност на средствата и други подобни (Гаврийски, 2001, стр. 34).

Самозадържането преследва баланс между капацитета на седанта и минималните разходи за презастрахователния договор, за да се избегне свободен капацитет на седанта и излишно презастрахователно покритие. Ето защо презастрахователната програма трябва да е много прецизно изработен продукт, т.е. в противен случай седантът е изложен на излишен технически риск, който води до излишни разходи. Успехът в това отношение в много голяма степен се гарантира и от професионализма на седанта и добрите му взаимоотношения с презастрахователите и брокерите на презастрахователния пазар (Гаврийски, 2001, стр. 35).

- Самозадържане при пропорционалното презастраховане. При него, при един хомогенен застрахователен състав, самозадържането за всеки обект ще бъде един и същ размер. Въпреки това самозадържането следва да се степенува в зависимост от премията за съответния обект, така че задържаните премии за собствения размер на самозадържане да бъдат близки по стойност. Съществуват обаче ограничения, тъй като премията отразява два аспекта в развитието на риска – вероятността за настъпване на щетата и вероятният размер на щетата. Следователно самозадържането трябва да бъде ограничено, така че единичната щета, колкото и малка да е вероятността за нея, да не повлияе върху баланса на застрахователния портфейл.
- Самозадържане при непропорционално презастраховане. При непропорционално презастраховане са налице значителни технически трудности при определяне на точна презастрахователна премия, ако се работи със степенувани самозадържания. Трудностите произтичат от факта, че при ексцелосовото покритие презастрахователната премия е свързана с агрегатния размер на премиите, за съставите, за които се иска покритие.

Когато се фиксира самозадържането при експлоатационните покрития, презастрахованият трябва първо да оцени допустимото ниво на отклонения на щетите. Но евентуалното ниво на самозадържане зависи и от „цената“ на презастраховането.

Ролята на презастраховането за намаляване на риска на застрахователя следва да се види и като застраховане на предприемачески риск. Застрахователят сключва договор за застраховане, като разчита, че презастрахователят ще „следва неговата съдба“. Или значението на презастраховането се вижда в едно „разделяне на риска“. За избягване неблагоприятните последици от поетите отговорности с презастрахователния договор се допуска сключването последователно на един или повече презастрахователни договори. Приемайки в своя отговорност определен риск, презастрахователят може да преотстъпи част от поетата отговорност на друг презастраховател. Процесът на „прехвърляне“ на риска на презастрахователя се нарича презастрахователна цесия, прекият застраховател се явява като цедент, а презастрахователят – цесионер. Следващото прехвърляне на отговорност се нарича ретроцесия, а съответно страните в презастрахователния договор – ретроцедент и ретроцесионер (Драганов, 2001, стр. 229).

По своята същност презастраховането се различава съществено от застраховането. Застраховането от своя страна се извършва само с един застрахователен договор, от няколко застрахователи по пътя на съзастраховането или в застрахователен пул. При презастраховането отговорността, която прекият застраховател не може да поеме, се прехвърля на няколко презастрахователи. Това е и причината, презастраховането да се извършва изключително чрез посредничеството на брокери, нещо което в застраховането се прилага само по изключение. Значението на презастраховането се състои и в това, че застрахователят, който презастрахова, създава допълнителна гаранция за своята финансова устойчивост. Той получава една допълнителна увереност за пълното и своевременно възмездяване на причинените вреди в стопанството на застрахования (Драганов, 2001, стр. 230).

Можем да обобщим, че значението на презастраховането от гледна точка на управлението на риска в застрахователния бизнес трябва да се изследва, като се изходи от неговите функции. Най-важната функция на презастраховането е ограничаването на риска. Под ограничаване на риска се има предвид намаляването на застрахователния риск на отделния застраховател до размер, до който той може да поеме отговорност съобразно своите финансови възможности. Друга функция на презастраховането, която има първостепенно значение за намаляване на риска на застрахователя, е свързана с работата на начинаещите или финансово слаби застрахователи. Тези застрахователи с помощта на презастраховането могат да поемат по-големи отговорности и по този начин постепенно да се утвърждават на застрахователния пазар.

Заклучение

Застрахователните компании предоставят широк спектър от застрахователни услуги с различни рискови покрития на разнообразен състав от клиенти, което поставя предизвикателството, във всеки един конкретен момент при настъпване на застрахователно събитие да могат да посрещнат задълженията си към тях. Това означава, че финансовият мениджмънт на компаниите трябва да поддържа перманентна финансова стабилност, гарантирана от добра платежоспособност и ликвидност, за да могат да посрещат бъдещи застрахователни рискове и финансови сътресения на застрахователния пазар. Доброто управление на мениджмънта означава наличие на достатъчно собствен капитал на застрахователните дружества и високо качество на инвестиционните им портфейли, за да могат да покриват претенциите и ползите на своите клиенти.

Презастраховането заема важно място в дейността на застрахователните дружества, тъй като осигуряват по-надеждна застрахователна защита на своите застраховани. То е средство за постигане на хомогенност на съставите, а отгук и осигуряване на финансова стабилност на компаниите. Презастраховането е средство за изравняване на риска извън застрахователната съвкупност. От основно значение за застрахователите е, функцията на презастраховането да ограничи риска до размер, съобразно финансовите възможности на отделните застрахователи. Презастраховането е от съществено значение и за начинаещите и финансово слабите застрахователни дружества. С помощта му малките и финансово слаби дружества могат да поемат по-големи отговорности.

От настоящото изследване може да се направи изводът, че на фона на голямата конкуренция между застрахователните компании както в България, така и в международен план и все по-трудно предвидимите кризисни ситуации на застрахователния пазар, постигането на финансовата устойчивост на застрахователните дружества е немислима без презастраховането.

От представения методичен анализ на една конкретна ситуация на застрахователния пазар у нас можем да заключим, че настоящата промяна в законодателството може да доведе след себе си до непредвидими финансови последици, които не са били взети предвид от застрахователните компании, действащи на българския застрахователен и презастрахователен пазар, преди влизането ѝ в сила. Решение на ВКС 1/2016 ще има своето трайно отражение както върху финансовите резултати на застрахователните компании, така и върху крайния купувач на застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите заради необходимото повишаване на цената ѝ. Към момента решението за излизане от създалата се ситуация на българския застрахователен пазар е свързано с въвеждането на единна таблица за оценка на неимуществените щети. Подобно финансово предизвикателство може да се окаже и предлаганият „български вариант“ на системата „бонус-малус“ за застрахователните компании у нас при практикуването на застраховка „Гражданска отговорност“.

Използвани източници

- Андреев, Я., Андреева, Ц., & Андреев, Р. (2004). *Презастраховане*. София.
- Василев, В. (2010). Методика за изграждане на „стълба за интервенция и надзор” в контекста на рисково-базирания надзор върху застраховането. *Сборник с доклади. Девета национална конференция на тема „Глобални, национални и корпоративни процеси и политики през посткризисния период: очаквания, предизвикателства, решения в застраховането и осигуряването* (стр. 212). Свищов: АИ "Ценов".
- Василев, В. (2012). *Въведение в презастраховането*. Свищов: АИ "Ценов".
- Гаврийски, В. (1975). *Презастраховане*. Свищов.
- Гаврийски, В. (2001). *Презастраховане*. София.
- Драганов, Х. (2001). *Презастраховане*. София: Тракия-М.
- Драганов, Х., & Мишева, И. (бр. 7-8 2007 г.). Особенности при определяне на плащането на застрахователя по застраховка „Гражданска отговорност” на автомобилистите. *Панорама на труда*.
- Драганов, Х., & Мишева, И. (н.д.). *Имуществено и лично застраховане. Учебник за дистанционно обучение*. София: УИ "Стопанство".
- Драганов, Х., & Нейков, М. (2000). *Имуществено и лично застраховане*. София: Тракия-М.
- Мишева, И. (2016). Екологичното застраховане – фактор за устойчиво развитие на индустриалните предприятия. От *Панорама на труда* (стр. бр. 5-6).
- Мишева, И. (2016). Превенция и застраховане на екологични рискове с техногенен характер. *Сборник с доклади и презентации. Национална конференция с международно участие „Застрахователният и осигурителният пазар: визия, приоритети и очаквания за управление на промяната”, Свищов 14-15 октомври, ISBN 978-954-23-1193-5* (стр. 112-114). Свищов: АИ "Ценов".
- Misheva, I. (2015). The social end economic nature of environmental risk insurance. От E. Thought, *Economic Research Institute at BAS* (стр. 83). Sofia: UNWE Printig House.

Нормативна уредба

Кодекс за застраховането, в сила от 28.05.2019 г.

НАРЕДБА № 49 за задължителното застраховане по застраховки „Гражданска отговорност“ на автомобилистите и „Злополука“ на пътниците в средствата за обществен превоз, в сила от 16.10.2014 г.

Странджалиева, Е. Английско-български речник на основните застрахователни термини и изрази. София, 2003.

Интернет източници

www.zastrahovatel.com

www.insurance.bg

www.fsc.bg

www.lloydsolondon.co.uk

СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ „Д. А. ЦЕНОВ“ - СВИЩОВ

НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
НА ДОКТОРАНТИ

ГОДИШЕН
АЛМАНАХ

ГОДИШЕН

АЛМАНАХ НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ДОКТОРАНТИ

Том XII, 2019

Книга 15

Том XII, 2019 г.
Книга 15

Академично издателство
„ЦЕНОВ“ - Свищов

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ:

Доц. д-р Стефан Маринов Симеонов – главен редактор

Доц. д-р Росица Христова Колева – зам.главен редактор

Доц. д-р Красимира Борисова Славева – организационен секретар

Доц. д-р Марина Ангелова Николова

Доц. д-р Христо Георгиев Сирашки

Доц. д-р Ваня Григорова

Екип за техническо обслужване:

Анка Петкова Танева – стилев редактор

Ст. преп. Маргарита Евгениева Михайлова – превод и редакция
на английски език

Милена Димитрова Александрова – технически секретар

ISSN 1313-6542

СЪДЪРЖАНИЕ

Студии

Таня Стайкова Йорданова ПОВЕДЕНИЕ НА ДОМАКИНСТВОТА В БЪЛГАРИЯ ПРИ ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЯ ЗА СПЕСТЯВАНЕ И ИНВЕСТИРАНЕ	5
Анелия Стефанова Пенева АНАЛИЗ НА ВЗАИМОВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ КАПИТАЛОВИТЕ И ВАЛУТНИТЕ ПАЗАРИ	29
Криста Цветанова Нейкова КОНЦЕПТУАЛНИ ОСНОВИ НА ЛОЯЛНОСТТА	51
Борислав Красимиров Киров ЕФЕКТЪТ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ КРЕДИТНИ РЕГУЛАЦИИ ВЪРХУ ИПОТЕЧНОТО КРЕДИТИРАНЕ И ИНВЕСТИЦИИТЕ В ИПОТЕЧНИ ОБЛИГАЦИИ	78
Мариета Бориславова Спасова ПРОГРАМАТА ЗА ОСИГУРЯВАНЕ НА КАЧЕСТВО И УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ – ОСНОВА ЗА ПОВИШАВАНЕ КАЧЕСТВОТО НА ВЪТРЕШНИЯ ОДИТ В ПУБЛИЧНИЯ СЕКТОР	98
Михаела Стоянова Монова НОВИТЕ ЗАКОНОДАТЕЛНИТЕ ПРОМЕНИ ПО ЗАСТРАХОВКА „ГРАЖДАНСКА ОТГОВОРНОСТ” НА АВТОМОБИЛИСТИТЕ И ВЛИЯНИЕТО ИМ ВЪРХУ ФИНАНСОВАТА СТАБИЛНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ ЗАСТРАХОВАТЕЛЕН ПАЗАР	125

Статии

Юлиан Сашков Бенев АНАЛИЗ НА АКТУАЛНИТЕ ПРОБЛЕМИ В БАНКОВАТА СФЕРА И НЕЙНАТА СТРАТЕГИЧЕСКА ОРИЕНТАЦИЯ В КОНТЕКСТА НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА НА БАНКОВИТЕ УСЛУГИ В ЕС	157
Пресиян Илианов Василев ОРГАНИЗАЦИОННИ ПОДХОДИ ЗА МИНИМАЛИЗИРАНЕ НА КИБЕРРИСКОВЕТЕ ПРИ ОДИТОРСКАТА ДЕЙНОСТ	174

Цветелина Красмирова Иванова НАСОКИ ЗА УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ОРГАНИЗАЦИОННАТА КУЛТУРА	190
Димитър Пламенов Попов ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБЕМА И ДИНАМИКАТА НА СЕКЮРИТИЗИРАНИЯ ВЪТРЕШЕН ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА СЛЕД ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО КЪМ ЕС	213
Пламен Василев Георгиев СЪСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА. ЕФЕКТИ И ЗАПЛАХИ ЗА БАНКОВАТА СИСТЕМА	226
Светла Михайлова Боянова ОТНОСНО ЗНАЧЕНИЕТО НА ВЪТРЕШНИЯ КОНТРОЛ ЗА БАНКОВАТА СИГУРНОСТ	237
Венцислав Георгиев Диков РЕГУЛАТОРНА РАМКА ЗА ФИНАНСОВО-ИКОНОМИЧЕСКА ЗАЩИТА НА АВТОРСКИТЕ ПРАВА В ЕС	266
Муса Мустафа Сръкьов МОДЕЛ ЗА ФИНАНСИРАНЕ НА СРЕДНИТЕ УЧИЛИЩА „БОНУС–ВАУЧЕР“	277
Николай Тодоров Здравков УПРАВЛЕНСКИ ФИНАНСОВ АНАЛИЗ НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИТЕ ПОСРЕДНИЧЕСКИ ФИРМИ - СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА МОДЕЛИ НА СВОБОДНИТЕ ПАРИЧНИ ПОТОЦИ	285
Таня Иванова Рисемова ПРОБЛЕМИ НА ЗАЕТОСТТА И БЕЗРАБОТИЦАТА В БЪЛГАРСКИТЕ ОБЛАСТИ ПО ТЕЧЕНИЕТО НА ДОЛЕН ДУНАВ	298
Ана Борисова Иванова ИЗТОЧНИЦИ И МОДЕЛИ ЗА ФИНАНСИРАНЕ НА ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО – СПЕЦИФИКА И ЕФЕКТИВНОСТ ПРИ ПРЕДОСТАВЯНЕ НА ЗДРАВНИ УСЛУГИ ...	313
Люба Мартинова Митева КРИТИЧЕН АНАЛИЗ НА ПРОБЛЕМИТЕ В БОЛНИЧНИЯ СЕКТОР	325

Станислав Иванов Шишманов БАНКИТЕ И КАСОВОТО ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ДЪРЖАВНИЯ И ОБЩИНСКИТЕ БЮДЖЕТИ	341
Валери Йорданов Велковски ПРОБЛЕМИ НА УСТРОЙСТВЕНИТЕ ПОЛИТИКИ И УСТРОЙСТВЕНИТЕ МЕРОПРИЯТИЯ В ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ ЗЕМИ (НА ПРИМЕРА НА ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ)	355
Симеон Венциславов Симеонов СПЕЦИФИКА НА ТУРИСТА ПРАКТИКУВАЩ КУЛИНАРЕН ТУРИЗЪМ	383
Emre Zafer Güney BUTCHERS SCHEDULING MODEL EXAMINATION BY TIME STUDY OBSERVATIONS	398
Андрей Йорданов ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ТОВА ДА БЪДЕШ AGILE /SCRUM	408
Диана Христова КОРПОРАТИВНА АМНЕЗИЯ И МОНИТОРИНГ НА НЕЯВНИТЕ ЗНАНИЯ В ОРГАНИЗАЦИИТЕ	416
Борислав Боев ПРОЕКТНОТО УПРАВЛЕНИЕ ПРИ ИЗГРАЖДАНЕТО НА НОВИ ЯДРЕНИ МОЩНОСТИ – ОСОБЕНОСТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА	424
Димитър Георгиев Тричков ПАЗАРНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ВЪЗМОЖНОСТИ ПРЕД ТЕЛЕКОМИТЕ В БЪЛГАРИЯ	445
Veneta Todorova Lyubenova BRAND TRUST AS A SOURCE OF BRAND EQUITY	473
Росица Атанасова Проданова ЕВРОПЕЙСКАТА ЦЕНТРАЛНА БАНКА – АНАЛИЗ НА ИНСТИТУЦИЯТА И ПОЗИЦИЯТА Й В СЧЕТОВОДНИЯ БАЛАНС	488
Зорница Крумова ИНОВАЦИИ – ОСНОВЕН ФАКТОР ЗА ПОВИШАВАНЕ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА	507
Yaakov Itach FINANCIAL LITERACY LEVEL OF HIGH SCHOOL STUDENTS AND ITS ECONOMIC PATTERNS REFLECTIONS	518

ГОДИШЕН
АЛМАНАХ
НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ДОКТОРАНТИ
Студии и статии
Том XII – 2019, книга 15

Даден за печат на 28.05.2020 г., излязъл от печат 02.06.2020 г.
Поръчка № 18464; формат 16/70/100; тираж 50

ISSN 1313-6542

Издателство и печат: Академично издателство „Ценов“
Свищов, ул. Градево № 24